

FEHÉR SÁNDOR

A KÖRNYEZET- ÉS TERMÉSZETVÉDELEM OKTATÁSÁNAK (ÖRÖK) AKTUÁLIS VITAINDÍTÓ KÉRDÉSEI

A TERMÉSZETHEZ ÉS KÖRNYEZETHEZ VALÓ VISZONY MEGHATÁROZÁSA

A természet és környezetünk jobb megértéséhez és a hozzá való viszonyunk kialakításához vissza kell térnünk a kérdéskör kiindulópontjához, ugyanis gyakran már az elején elakadunk: mi is az a „bizonyos” természet? Tapasztalából tudjuk, hogy a régi szavak mai nyelvre való lefordítása vagy jobb megértésük igénye számos nehézségbe ütközik. Ennek fő oka az, hogy értelmük az idők folyamán változott, minden kor saját képének letükrözésére használta (ha csak a Szentírást vesszük, számtalan fordítása létezik, és az igényesebb megfigyelő akár értelembeli különbségeket is fellelhet bennük). A természetet az ókori görögök (pl. Arisztotelész, Anaximandrosz) a ma természetnek fordított füzisz szóval illették, ami magába foglalta mindazt, ami valamilyen módon megjelenítődött, de értelmezték úgy is, mint nemet, szaporodást stb. Mindent jelentett, ami valahol elkezdődött és tovább fejlődött. Ma már csak a látott, tapasztalt, érzékelhető leképzését látjuk az egykor kialakuló, működő és továbbfejlődő rendszernek. Bizony nem kevés figyelmet kell ennek a kérdésnek szentelnünk, mire megtanuljuk a környezet jobb megértésének szavait, és igaznak vélt nézeteink nagyban különbözhetnek mások véleményétől. Ugyancsak eltérhetnek

a többi élőlény tapasztalásától és látásától is (pl. míg nekünk egy folyó vagy szakadék akadály lehet a tájban való mozgásban, egy pici madár bármikor átröppen felettük, szinte észre sem veszi). Tandori Dezső írja egyik könyvében, hogy őt nem az izgatja, a veréb milyennek érzi a fűvet, hanem a fű milyennek érzi a verebet. Egymás mellett több párhuzamos „valóság” is létezhet, vagy egy, de különböző, ha úgy tetszik, egyenrangú olvasatokkal.

Ne feledjük azonban, hogy szavainknak erkölcsi súlya is lehet. Vegyük csak az „ügyes” szavunkat. Ma azt is ügyesnek mondják, aki gazdag, nagy kocsija van, sikeres vállalkozó, de sokan (akár a többség?) nem tartja szempontnak, hogy éppenséggel lopással, csalással, sikkasztással jutott effajta sikerhez. Szavaink pozitív töltete lassan kopik, akárcsak a természet szavunké. Néha pótszavakat keresünk: a korrupció helyett megjelent a hasonértelmű és elfogadott „lobby” szó. Érdekes a fenntartható fejlődés kifejezés, amely helyettesíteni vagy kiegészíteni próbálta és próbálja a környezetgazdálkodást, hiszen ezen előbbi már magába foglalja a környezetvédelmi szempontok mellett a társadalomtudományok és a közgazdaság érdekeit is. Ez eredetileg egy pozitív szemlélet volt, amely szerint erőforrásainkat nem őseinktől örököltük, hanem unokáinktól kaptuk kölcsön. De a gazdasági érdekek sajnos megpróbálták a javukra fordítani:

megálmodták a „fenntartható növekedés” – első hangzásra pozitív – kifejezését, amivel mindössze az a baj, hogy a növekedés újabb környezeti rongálások melegágya lehet és sajnos gyakran az is. Talán nem árulunk el nagy titkot, ha megfogalmazzuk, hogy erőinket nem annyira a természetre, mint inkább az emberre kellene összpontosítanunk, hiszen a természet jól tudja, mire van szüksége, a maga szerkezetét jól alakítja és tulajdonképpen óramű pontossággal működik. A gond tehát sajnos a belőle élő és rá ható emberrel van. Szemléletünk, értékrendünk alakítja ki azt az érdekes (de egyébként gazdaságilag jól magyarázható) helyzetet, hogy az élet szempontjából nélkülözhető benzin több mint ezerszer drágább, mint az éltető ivóvíz.

A környezetgazdálkodók és a közgazdászok közös szótárának kialakítására újabb kísérlet volt egy szókapcsolat, az ökoszisztéma-szolgáltatások kifejezés beiktatása. Az ökológus érti az élő és élettelen természet együttéléséből keletkező ökoszisztéma szerkezetét és működését, míg annak lehetséges kihasználását már inkább a közgazdászok vizsgálják. Bár az ökoszisztéma-szolgáltatások fogalma újszerűen hangzik, de a közös nyelv kialakításán kívül sajnos alig van kézzel fogható hozadéka, inkább csak módszertani fejlemény, hiszen már az ősember, amikor lecsapott egy mamutot, tulajdonképpen ilyen szolgáltatást vett igénybe, csak még nem így hívta. Ez egy kicsit azt idézi, hogy régen nálunk decemberben a Mikulás bácsi járt, majd a szocializmus éveiben a Télapó látogatott el hozzánk a nagy Szovjetunióból, de ma már sokan örömmel nyugtázzuk, hogy újra visszajött a Mikulás, bár kicsit belekavar Santa Claus is, sőt, a minap hallottam már az Afrikából hozzánk tévedő Dedéról is.

Talán jól hangzik, hogy megalakult a tudásalapú közgazdaság, viszont akkor vissza kell kérdeznünk, hogy a mostanáig fennálló ökönomia milyen volt. Ostoba? Ma már azt is megállapíthatjuk a fennálló törvényekből (apropó, éppen most szigorítják!), hogy

Tábor a természetben (Nyárák erdő) Fotó: Tigyi Milos

Licskó Bálint esperes atya ifjú tanítványaival (Pográny) Fotó: Fehér Sándor

egy növénynek milyen a társadalmi értéke. Ez euróban is kifejezhető. Csak hát, ugye, hogyan lehet ezt megállapítani? Most mennyit is érjen egy tavaszi hérics? Tíz eurót? Százat? Többet? Megjelentek az integrált menedzsmentek, az összefogó stratégiák. Na de most mit jelent a „management”, gondoskodást vagy irányítást? A kettő valahol összemosódik, illetve igény szerint vissza lehet velük élni. Az ember menedzselni kezdte a légszennyezés-kibocsátást is, azaz ha nem használom el a megszabott szenny-kvótát, akkor eladhatom más országnak. Aki ugyanúgy kiengedi a légkörbe. Értsd, ugyanabba a légkörbe, amit közösen lélegzünk... Van még mit tanulunk!

Gyermekkorunkban a szülői udvaron még tyúkok kapirgáltak, anélkül, hogy tudtuk volna, bio-tojást tojnak. Uniós szabályozás, certifikáció és támogatás nélkül. Édesanyám nem írt kérvényeket és nem is írt jelentéseket Brüsszelbe. Igazából talán nem is tudta, hol van az a bizonyos Brüsszel, és a nyelvüket sem értené. Valakik otthon kézzel tépik ki a parlagfű töveit, nem kérnek önkormányzati támogatást vagy nem hivatkoznak a törvények nem ismeretére. De hát ez egy rusnya gyom, allergén, nem kívánatos özön-növény, ugyan miért is ne tépnék ki? A lényeg a tiszta egyszerűségben volt. Van. Belenőttünk egy kultúrtájba. Kultúrtáj? Szóval az érintetlenebb természetes táj kultúrátlan? A választ most nem firtatnám. Néha itt valami tizenkilenc, máskor egy híján húsz, esetleg kétszer-háromszorháromplusz-egy... Csak a szavakon múlik.

Nagyon sok természetes folyamat működik akkor is, ha nem értjük.

Fontos a gyakorlati megfigyelés. Ismeretes, hogy ha néha egy apróság igaz, még pontatlan lehet, ha egy egész rakjuk össze, és fordítva, ami igaz az egészszre, nem feltétlenül érvényes annak részére. Más: egy pásztor általában nem koptatta az egyetem padjait, mégis megtanulta az alapokat a felmenőtől, és egész életében gyűjtötte hozzá a terepi megfigyeléseket is. Napi szinten. Nem ismeri a növények latinosan tudományos nevét, mégis pontosan, talán a tudósnál is pontosabban tudja, mi miért, mikor és hol nő. És persze azt is, hogyan kell kezelni.

NEVELNI VAGY OKTATNI?

Nem létezik megoldás? Dehogynem! Holnap nem kocsival, hanem tömegközlekedéssel, sőt kerékpáron vagy gyalog megyek a suliba. Egy kabaréban hangzott el, hogy a járdát nem kiharcolni, hanem betonozni kell. És húst sem kell fogyasztanom mindennap... Ma már nem a forradalmak, hanem a kompromisszumok korát éljük. Csak hát az a baj, hogyha környezeti megfontolásból kevesebb villamos energiát fogyasztok, felviszik a kilowattóra árát. Hm, megint a közgazdászok. De visszatérve a kérdésre: egyaránt szükségünk van oktatásra (értsd: tanításra) és nevelésre (a jellemformálás értelmében). A kettő olyannyira összetartozik, hogy némely nyelvek érdemben meg sem különböztetik őket (vesd össze az angol összefoglaló „education” kifejezéssel).

Ha kompromisszumokat említünk, be kell vallanunk, hogy a fekete-fehér látásmód nem célravezető. A válasz valahol a kettő között lehet, és nem állítom, hogy éppen a közepén. In-

kább a szürke sok árnyalatáról beszélhetünk. Üsd le a hódát és megmented az erdőt! A megoldás ésszerűen köztes kellene, hogy legyen. A természetben minden mindennel összefügg. Ha nem trágyázok istállótrágyával, kevesebb lesz a rovar. Igen, de akkor eltűnnek a madarak is. Szidjuk a szúnyogot. Ja, ha már eltűntek a madarak... A tévében a drága vitamintablettákat reklámozzák, soha nem az almát. A környezetvédelemmel általában akkor foglalkozunk, ha valami gond van vele. Némely indián törzseknel, ha valakinek fáj a feje, azt mondja: van fejem. Igen, mert ha nem fáj neki, nem veszi észre és nem is mondja... Sok új dolog jó és sok új dolog megfejtésre vár. Mégis kijelenthető, hogy a környezeti kérdésekben az alap az értékek jó felismerése. Alapvetően ezt kellene eljuttatni a tanulókhöz, diákokhoz.

Az előző fejezetben világosan rámutattunk, hogy nem elég az elméleti tudás – bár ez alapvető feltétele lehet a dolgok jobb megértésének –, hanem a környezethez való viszony feltételez egy értékorientációt is. A tudás kiemelten a környezeti foglalkozásokon, de párhuzamosan más órákon is átadható (földrajz, testnevelés stb.). A jellemnevelés szinte mindig, mindenütt. A környezeti nevelés célja nemcsak a mechanikus megismerés, de a helyes és felelősségteljes hozzáállás kérdése is. Amiben viszont különbözik több más szakterülettől, az elsősorban az, hogy bár a matematika vagy fizika is lehet játékos, az üde természet és az egészséges környezet kapcsán az örömeik és az élmények könnyebben előjönnek: csodálatos a virágzó rét, kellemes a madárfüttty, kedvesek az állatok. A csodálat felébresztése, így a tanulók lekötése is talán itt könnyebb lehet. Ezzel semmiképp nem állítom, hogy nem találkoztunk volna száraz, merev, enciklopédikus környezeti oktatóssal, ahol a sok tudományos szöveg elnyelte a valót. Csak hát muszájból nem lehet környezetet védeni, itt inkább az apró lépések módszerét érdemes választani a „cseppekből lesz a tenger” megközelítés mentén. Így most már csak az a kérdés, hogyan.

Gyakran azt a merev rendszerünk csaknem értelemszerű hibáját követjük el, hogy pedagógusként csak a mérhető és értékelhető definíció-alapú tudást adjuk tovább. Érdemes azonban kipuhatólni azt is, mi az, amit a tanuló, diák tudni szeretne az adott témakörben. Esettanulmány-

Környezeti foglalkozás a Zoboralja Múzeumban (Alsóbodok) Fotó: Fehér Pindes Ivett

ként elmondanám, hogy négy főből álló szerzőpárost állítottunk össze (egy-egy alap- és mesterképzésen lévő diák, egy doktorandusz-hallgató és egy tanár – én), akik közösen megfogalmaztuk, mit érdemes tudni egy agrárhallgatónak a klímaváltozásokról. Örömmel nyugtázhatom, hogy az eredmény nemzetközi sikereket ért el és angol nyelven a svájci székhelyű Springer Könyvkiadó egy könyvében önálló fejezetként közölte ezen együttműködés tanulságait. Hasonló módszerek eredményeit (pl. a fenntartható fejlődés oktatásáról) finnországi, görögországi és hazai kiadványokban is közöltünk. Ez a megközelítés jól bevált, bárkinek ajánljuk, bár nyilván pluszmunkát jelent az oktatónak és a diáknak egyaránt. Ajánlatos, hogy vegyük komolyan a tanulók vagy diákok véleményét minden oktatási szinten, és az eredmény garantált. Ha már az egyetemeken tartunk, megjegyezzük, hogy tapasztalataim szerint legtöbbit talán a skandináv országoktól tanulhatunk, ahol az eddig csaknem tíz Nobel-díjast felmutató legrangosabb svéd felsőoktatási intézményben, az Uppsalai Egyetemen létrehozták a Balti Egyetemi Programot, amelynek tíz évig lehettem szlovákiai vezetője. Döbbenet tapasztaltam más nemzeti képviselőkkel egyetemben, hogy bizony jócskán lemaradtunk a környezeti oktatás és nevelés területén. Utóbb két világszimpóziumnak lehettem szervezőbizottsági tagja, amelyek a fenntartható fejlődésre való nevelés megszervezését tűzték ki célul, az egyikre az angliai Manchesterben (2014), a másikra a világelső amerikai Cambridge-i Egyetemen (2016) került sor. Bizony rá kellett ébrednünk, hogy

nagyon sok még a tennivaló. Némely alaptézist a svédországi Göteborgban fogalmaztuk meg, ahol egy-egy hetes brainstormingra felállított „világkon-zultációra” került sor „Megtanulni megváltoztatni a világot” címmel az ENSZ védnöksége alatt, és amelyet videobeszédében köszöntött a nemzetközi szervezet akkori főtitkára, Kofi Annan. Több mint 70 országból kb. 350 résztvevő volt jelen, Szlovákiából egyedüli meghívott képviselőként tehettem hitet a lehetőségekről és víziókról, amelyek az oktatás valamennyi szintjén érvényt kellene, hogy szerezzenek. Záródokumentumunk egyik fontos pillére lett az ENSZ fenntartható fejlődést célzó nevelési-oktatási stratégiájának. Ez egyebek mellett leszögezte, hogy a pedagógusokat is tovább kell képezni, az oktatás és nevelés világszerte reformokra szorul, alapját az interdiszciplináris megközelítés képezheti, fontos az együttműködés és a fenntarthatóság hangsúlyozása minden szinten, az egymásnak ellentmondó téziseket tisztázni kell, a pedagógusoknak és diákoknak közösen kell megoldásokat találni a döntéshozó szervekkel együttműködve, folyamatos és ellenőrizhető rendszereket kell létrehozni, fenntarthatóságra nevelt politikusokra van szükségünk, a környezeti kérdéseket önálló tantárgyként tanítva és más tantárgyakba beépítve kell közvetíteni, a kreatív gondolkodásra kell alapozni, fontos a gyakorlati való együttműködés, elkerülhetetlen a nem-formális és élethosszig tartó művelődés. A globális törekvések mit sem érnek, ha nem váltjuk aprópénzre és hozadékukat nem alkalmazzuk helyi szinten. Eddig több alkalommal is sikerült helyállnunk, például hétvégi

táborokat szerveztünk az alsóbodoki Nyárák erdőben, természetfeltáró túrát Pogrányban, gyerekfoglalkozásokat a Zoboralja Múzeumban, előadásokat cserkészeknek, nagycsaládosoknak stb. (a cikkhez kedvcsinálónak csatolunk néhány fotót ezekről a sikeres rendezvényekről). Magyarországon is számos alkalom nyílik a továbbképzésre vagy eszmecserére. Körülbelül húsz alkalommal vehettem részt a Berci bácsi (Dr. Tóth Albert) szervezte nyári Hortobágyi Természetvédelmi Kutatótáborban, ahol a már csaknem fél évszázadot megért táborban a valós kutatást alap- és középiskolás tanulók végzik megfelelő szakmai felügyelet mellett (erről talán majd máskor írunk). Azt hiszem nem is kell ehhez semmit hozzáfűzni, ha csak azt nem, hogy sok a munka, de sajnos kevés az arató.

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Mindenképpen kerülendő a katasztrófapedagógia, tehát nem túl taktikus a diákokat mindjárt az elején elrettentő példákkal, természeti katasztrófákkal riogatni, mert esetleg azt hihetnék, hogy az effajta nevelés csak a krízisek és katasztrófák elhárítására szolgál és semmi köze a mindennapi élethez, a számukra is kézzelfogható és kezelhető valósághoz. De ha már problémát kell kezelni, érdemes a bevett sémák helyett például a brainstorming módszeréhez nyúlni, ahol a diák saját képzelőereje teljes szépségében és eredetiségében kitérülhet (ennél a módszernél minden véleményt össze kell gyűjteni, a kevésbé valószínűket is, majd az alkalmazható megoldásokat közösen kell kiválogatni). Az alacsonyabb szintű oktatásban szinte elkerülhetetlen a játék, és bevallom, még az egyetemi oktatásban is játszunk a hallgatókkal. Mondanom sem kell, nem kis sikerrel, hiszen ők már elszoktak ez effajta légi-es könnyedségtől, amelynek azonban hihetetlen és mélyen mozgó tapasztalati hatásai vannak. Ezzel már rá is mutattunk a ráhangolódás fontosságára, azaz világhossá kell tenni, hogy itt nem szokványos „tantárgyról” van szó. Érdemes példákkal illusztrálni a környezet- és természetvédelem viszonyát az emberrel, amelyben értelemszerűen kettőn áll a vásár, azaz az ember és a természet elválaszthatatlan egyet alkot. Itt nem áll szemben egymással a természet és „én”. Csak rá kell hangolni a fülünket, mert sajnos a város zajában előbb meghalljuk az elguruló

egycentes zaját, mint a parkban ciripelő tücsök muzsikáját. Hálás vitatéma egy oktatási órán való megbeszélésre, hogy miért is van ez így. Írásunk terjedelme sajnos nem engedi meg a számtalan oktatási lehetőség felsorolását, de az egyik alap lehet, hogy minden diák válasszon magának egy élő fát, amelyhez visszajár, amelyiket jobban megismer, törődik vele, hozzáisimul, elmond neki mindent. Felismeri tapintásra, ráismer illatáról és susogásáról, szereti, csodálja és erőt merít belőle. Ha a fát jobban megismeri (megtapasztalja), a kapcsolat természetessé válik. Idővel maga jön rá, hogyan is kell törődnie vele, felelősséget érez iránta: eltávolítja száraz, beteg ágait, oltóviasszal keni be sebeit, kezeli kártevők ellen. Később talán megtanulja, hogyan kell szaporítani, és az ügyesebbek madáretetőt is elhelyezhetnek rajta. A fa-barátok élményeiket kicserélhetik az iskolai órákon is, esetleg szakkörökben. Hasonlóan érdekes foglalkozásokat lehet felépíteni a vízre is: hangszert készíthetünk a víztöltéssel hangolt poharakból, lerajzoltatjuk a vízcsepp lehullásának fázisait, „vízhangokat” gyűjthetünk (csobbanás, cseppenés, csobogás, eső stb.), verseket szavalhatunk Koncsol László felvidéki költő *Vizesnapló* c. verseskötetéből (Madách Kiadó, 1984), hozzáköthetjük az időjárással kapcsolatos ismeretek és népi előrejelzések széles tárházát. Mint említettük, az állatokhoz való pozitív viszony kialakítása kedves és akár kényelmesnek is mondható feladat, sőt, gyakran ösztönös is lehet. Érdemes a fiatalokat a kedvencek tartására nevelni, hiszen ezzel sokat nyerhetnek: a természet szeretetén túl a rendszeres törődéssel a felelősségvállalást is. Jobb esetben jöhet még a már említett madáretetés, hangyabolyok telepítése, „rovarhotelek” állítása, részvétel a madarak szervezett gyűrűzésében, gipszlenyomatok készítése állatok lábnyomairól, de lehet természetfotózni, tojáshéjat és más természeti „ereklyéket” gyűjteni, madárdalt rögzíteni és azt lehetőleg megtanulni felismerni is (ma már vannak ilyen CD-k). A felsőbb osztályokban már javasolnánk egy találkozást a vadászokkal is, hogy megértsék annak lényegét, persze csakis megfelelő – semmiképp nem egyoldalú – vezénylet mellett. A növények kapcsán ki kell emelni azok évszakokhoz köthető megfigyeléseit, a növények iskolakerti termesztését, herbárium készítését (csakis szak-

mai felügyelet mellett, nehogy védett növények essenek áldozatul ennek a nemes szenvedélynek). Semmiképp ne feledkezzünk meg az élettelen természetéről sem, hiszen az ásványok is izgalmasak (viszonylag könnyű egy kristályt találni, és erre az egy darabra is fel lehet építeni a földtani események ismertetését egy keretmesével), de ide tartozik valamelyik barlang, szép völgy vagy vízesés meglátogatása is. Ha a diákok már kicsit áttekinthetik a természet főbb elemeit, szinte biztos, hogy meg is szeretik azokat és egy nehezebb témába foghatunk: érdemes tisztázni, hogy hol az ember helye a természetben. Az ember fölérendeltségi vagy társi viszonyban van a többi lényvel (az előbbi pl. a bibliai tanítás – vö. az ószövetségi Genézis 1. fejezetével, az utóbbi pl. némely keleti vallásra jellemző)? Itt szinte minden válasz elfogadható, ha valaki jól meg tudja indokolni, a hangsúlyt inkább az elgondolkodtatásra érdemes fektetni.

Fel kell hívni a figyelmet a környezetre, az egészség és az életstílus összefonottságára, hiszen ezek együttléte életünk egyik fontos alaptételét adják. A környezeti oktatáshoz és neveléshez köthetjük a cigaretta, drog és az alkohol témaköröket is. A fiatalok a pörgő életet szeretik, de a szennyezett, zajos, mérgező környezetben alig képzelhető el a komfortos élet. Az egészségügynek nemcsak a betegekkel kellene foglalkoznia, hanem az egészség megtartásával is. Egyszerűen mondva: az egészség az, ami nem betegség. Ide köthető a helyes táplálkozás elmagyarázása, a mozgás népszerűsítése, de az olyan egyszerű dolgok ismertetése is, mint a szellőztetés fontossága, a számítógépes és mobilos alaphasználati ismeretek stb. Érdemes elmondani vagy inkább belenevelni az ifjúságot abba a felismerésbe, hogy annál gazdagabbak, minél több mindentről le tudnak mondani. Kiemelt helyet kell kapniuk a hulladékgazdálkodással kapcsolatos ismereteknek, a szelektív hulladékgyűjtés ismertetésének és annak indoklásának, hogy az ember egész életében „hátizsákot” cipel magával, amelybe a szemetét rakja. Ebből adódik, hogy a legésszerűbb a szemetet nem termelni (kerülni a túlcsomogolást stb.). Hasonló téma lehet az energiatakarékosságra való nevelés olyan iskolai megoldásokkal, mint a fogyasztók energiaigényességének követése, iskolai napgrill vagy napke-mence elkészítése, papírszelmalmok

hajtogatása stb. Az energiatakarékosság témakörét sikeresen ötvözhetjük a közlekedéssel is.

A legkomplexebb ökológiai rendszer az ökoszisztéma. Rendkívül bonyolult egységet alkot, amelynek élő és nem élő elemei folyamatos összeköttetésben vannak. Ezen folyamatok átfogó megértése gondot okoz még a szakembereknek is, így jogos a kérdés, hogyan lehetne ezt az ismeretanyagot hatékonyan közvetíteni. A legkézenfekvőbb válasz: szemléletesen. Ha egy osztályról kijelentjük, hogy az egy ökoszisztéma modellje, akkor beleemelhetjük a három legfontosabb áramlást: az anyagokét, az energiáét és az információkét. És valóban: az osztálynak van élő és élettelen rendszere, ezek egymással szerkezeti és funkcionális kapcsolatokban vannak. Az osztály dinamikus, állandó belépések és kilépések jellemzik, azaz ún. inputok és outputok. Ezek tetten érhetők az anyagoknál (minden tárgyi bevétel, de víz, oxigén stb. is), az energiánál (villamos energia, napfény, műszerek elemei stb.) és az információknál (mindennemű fejlesztés, számítógépes támogatás stb.). Ugyanez érvényes a kibocsátásokra (pl. hulladék, szennyvíz, hőveszteség stb.). Azt már csak a felsőbb osztályokban vagy a középiskolákban ajánljuk, hogy a közösség fenntartásában helyet kapjon a környezetgazdálkodási elvek hiteles bevezetése, amelynek jól megfogalmazott rendszerei vannak (pl. EMAS), de akár saját programot is megálmodhatnak „maguknak” a diákok. Ezeket már csak visszacsatolásokkal, ellenőrzésekkel, belső auditokkal (akár diákok vezetésével) lehet tetézni. Aki eddig eljut, nem kell, hogy aggódjon a környezettudatos diákok kinevelése miatt: ő már célba ért. Mindehhez persze érdemes szakmai segítséget kérni és lehetőleg sokat böngészni. Számos feladatot, melyet itt megemlítettünk, már korábban leírtunk a *Cserkész* c. lapban. Szinte minden lépésnél hasznos lehet tanárnak és diáknak egyaránt az iskolabarát szakemberekkel való konzultáció, akár egy természetbe vezető sétával ötvözve. A felvidéki magyarság gazdag környezet- és természetvédelmi hagyományokra tekint vissza, eddig három környezetvédelmi minisztert is adtunk az országnak.

Sok sikert kívánok az áldásos oktatási-nevelési munkához, melytől nemcsak a mai fiatal nemzedék jóléte és jövője függ!